

Journal of Comparative Literature
 Faculty of Literature and Humanities
 Shahid Bahonar University of Kerman
 Year 13, No. 25, Winter 2022

**A comparative study of the Balochi story of Hani and Shaymorid
 with Laila and Majnun of Nizami***

Abdolghafour Jahandideh ¹

1. Introduction

Storytelling has a significant and prominent place in Iranian literature and its history dates back to the Pre-Islamic era. Fiction poetry is a part of Iranian poetic literature. In Persian literature, Fiction Poetry began with *Wameq and Azrai Onsori* (Death, 431), *Vargheh and Golshah Ayoughi* and *Weiss and Ramin*. It reached its climax with *Khosrow and Shirin* by Nizami (607-535). (Zolfaghari, 1394: 74) *Laila and Majnun* is the third fiction poem in Khamseh poem collection (a collection of five narrative poems) written by Nizami and is considered as one of his most brilliant works. The origin of this story should be sought in Arabic literature and Nizami put it in such a fascinating way that later numerous poets imitated this masterpiece work of poetry.

Storytelling and fiction poetry are essential features of Balochi literature and a significant part of traditional Balochi poetry consists of poetic stories. There are dozens of romantic poems in Balochi literature, among which *Hani and Shaymorid* are the most famous.

---

*Date received: 18/07/2021

Date accepted: 09/09/2021

1. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Chabahar Maritime University, Chabahar, Iran. E-mail: ajehandideh@yahoo.com

The place and role of this story in Balochi literature is the same as Laila and Majnun in Persian literature.

In this article, two poetic stories have been compared and evaluated, on the one hand, "Laila and Majnun" by Nizami, as one of the most famous and important poetic stories in Persian literature, and on the other hand, the story of "*Hani and Shaymorid*" as one of the most famous Balochi romantic story.

2. Methodology

The method of collecting data in the story and poems of "Hani and Shaymorid" is rather field-based. The author has heard the poem from the song of musicians and the story behind it from narrators. After compiling this story and its poems, using analytic and comparative methods, he has studied the characters and events of the stories and has used library resources for content analysis.

3. Discussion

The story of "Hani and Shaymorid" is about five centuries old and there are forty semi-long and short poems that were accessible to the author. This is the most famous Balochi story popular with the people and there are two main narrations and several sub-narrations about it. One of the main narrations is of southern Balochistan, i.e., the land of Makoran. The other one is the narration of northern Balochistan. Each of these narrations has its unique features. It is worth mentioning that there are more poems about the first narrative than the second.

The main characters of this story are Hani and Shaymorid and Mir Chakar. Hani is the daughter of Dinar, the cousin, fiancé, and lover of Shaymorid, who eventually becomes his wife. Shaymorid is the son of Mubarak and Mir Chakar Rind, who is Shaymorid's love rival in this story, is the son of Sheyhak.

Hani and Shaymorid were cousins and had been engaged since childhood. Even though the two played together as children, Shaymorid did not meet Hani after childhood, so he did not discover her beauty. Mir Chakar, the chief of the tribe, heard the description of Hani's beauty and sought to choose her as the lady of his palace. Hani was engaged to Shaymorid, and it was a major obstacle to Mir Chakar's decision, so he tricked Shaymorid and dissuaded him from marrying Hani. Hani became aware of Mir Chakar's deception, and although she agreed to an unwanted marriage with Mir Chakar, she refused even to sit next to him and was still in love with Shaymorid in her heart. After the marriage, Shaymorid was able to see Hani and at first sight, he was enchanted by her beauty.

Obviously, Shaymorid was not able to fight Mir Chakar, so at his father's suggestion, he went for the Hajj journey (the house of God in Mecca) to get rid of this mad love. He wrote letters and sent messages to Hani during these years, and Hani also replied to his letters. Thirty years passed and Shaymorid returned to his house. Hani was still waiting for him to come. No one would recognize Shaymorid until some people could identify him according to the signs in his appearance and informed Hani about Shaymorid's presence. She happily sent a messenger to take Shaymorid to the house of Hani's parents. She then sent intermediaries to Mir Chakar, asking for divorce and Mir Chakar immediately divorced Hani. The two lovers then left while holding hands, and no one found a sign of them. They joined the myth and the Baloch people believe that they are "the living old (holy eternal life)" and have reached to the water of life and drank it.

The second narration is based on the same as the first one, with the difference that the amount of extraordinary and mythical elements in the second narration is significantly more than the first one. Here we

try to summarize the general cases that are not mentioned in the above narration.

When Hani was taken from Shaymorid, Shaymorid wanted to fight against Mir Chakar because he was angry with him, but his father stopped him and advised Shaymorid that his strength would not be enough to confront Mir Chakar. Shaymorid then went to Mir Chakar's Palace to visit Hani. Hani was asleep and did not notice his presence. Shaymorid desperately returned and made a promise to God to go to Mecca (the house of God) to get rid of his emotional dependency on Hani.

Hani was told that Shaymorid had come to her and she could not notice. She crazily and barefoot went out of the palace and followed Shaymorid. On the way, she saw a deer and asked whether it had seen a well-dressed, charming man riding a horse. The deer replied: "Last night, under the moonlight, I was sleeping next to a bush that smelled like a human being. I got up and saw a man with the same characteristics, along with six dervishes."

Hani said to the deer, "Come and convey my message to him that why did you turn your back and left me alone? Come back"! The deer immediately found Shaymorid and conveyed Hani's messages to him. Shaymorid replied: "I made a promise to my God that I would leave my city and country and be near the house of God for seven years and then only I shall return". The deer conveyed Shaymorid's message to Hani. Upon hearing this, Hani took it as a bad omen and attempted to kill the deer, but he escaped.

Desperately, Hani made her way to the mesquite tree, which people used to ask for their wishes by tying a piece of cloth to its branches. Hani said to the tree: "O tree, fulfill my wish". Of course, she did not hear any response and involuntarily uprooted the tree and continued on her way until she reached an old woman and said: "O kind old woman, I have a traveler on my way, tell me when he will

reach.” The old woman took the rosary in her hand to fortune-tell and said: “Your traveler is on his way to Mecca, and he will stay there for seven years and then only he shall return. Like before, the result of the omen was not pleasant for Hani, and she killed the unfortunate woman. Seven years later, Shaymorid returned home and after his identity got examined, it was revealed that Shaymorid had come back. When Hani made sure that her beloved was by her side, they both put their hands around each other's necks and got united. There appeared a green camel before them. They both rode on it, and departed from that place, and never returned. Folks say that they will remain alive until the Day of Judgment. They would be wandering in the deserts and mountains till then.

Laila and Majnun is the third poem of Nizami's *Khamseh*, written eight years after *Khosrow and Shirin* in 584 AH. Nizami put this story in poetic order in less than four months. This story was famous during The Age of Ignorance (jāhiliyah) in Arabia and before Nizami's era. Some scholars have provided evidence of its authenticity and have even attributed a *Divān* (poem collection) to Majnun Qais Ameri. (Zolfaghari, 1392: 707). *Laila and Majnun* has an Arabic origin, but it is pretty prominent in Iranian literature and Persian. Nizami had composed this story artistically and he also did many manipulations in the story while writing the poem (Safa, vol. 2, 1989: 802).

The plot of the story in Nizami's narrative is that a love affair begins between a child named Qais and his contemporary school girl Laila. The pride and prejudice that was quite ingrained in the Arabs' culture of that time, created obstacles in the way of this passionate innocent love. Laila goes to the house of a greedy husband named Ibn Salam, and Qais, who does not benefit from his father's intervention and Nofal's mediation, goes insane and heads to the desert and becomes acquainted with animals (that's why the local people gave him the title of Majnun). Neither his parents' death, who die away in

the grief of his absence, recovers him from insanity, nor the demise of Ibn Salam; brings him back to his lover. Laila, who lost her hope, dies in despair. Hearing about Laila's death, Majnun approached her grave and said "O friend" repeatedly and then he also passed away. (Rezaei Ardani, 2012: 49)

There are common features, events, and similarities, in the two stories "*Hani and Shaymorid*" and "*Laila and Majnun*" and here we will try our best to point out some of them.

- Being companions and being in the same school got "Qais (Majnun) and Laila acquainted with each other in childhood which in result the fell in love" (Saeedi Sirjani, 1377: 117). Hani and Shaymorid were engaged and playmates since childhood. Of course, their relationship did not lead to falling in love during this period.

- When Majnun fell in love, this tragic love lasted for thirty years. (Servatiyan, 1395: 53). Hani and Shaymorid's ever-lasting love, which was during the separation period, according to the narrations of the people of southern Balochistan, lasted for thirty years.

-Although Laila was insanely in love with Majnun, she was forced to marry a wealthy man named "Ibn Salam," who offered her many precious gifts. (Saeedi Sirjani, 1998: 117). Hani was also deeply in love with Shaymorid and like Laila, she was unwillingly married to Mir Chakar through the cunning and sophistries of intermediaries.

- Laila was uninterested in her husband and hated him. However, Ibn Salam knew that Laila was not in love with him. He had no choice but to get along and be patient (Saeedi Sirjani, 1998: 117). Mir Chakar, the chief of the tribe, like Ibn Islam, was a wealthy man. Hani hated Mir Chakar and did not approach him throughout her life.

- Both lovers are known mainly by their titles or nicknames, Majnun's real name is "Qais" and Shaymorid's real name is "Pirbaksh" (/pɪrbækʃ/). Majnun means mad and rebellious and Shaymorid also literally means mad and unconscious.

- In the following poem, which is the translation of its Farsi original, Laila "laments that she has been created as a woman who is doomed to be helpless:

"m woman even though she is a fighter

A woman, even though she is brave hearted

She is just an incapable creature after all

"A woman remains a woman, even though she is a lion." (Saeedi Sirjani, 1998: 123)

In a message sent to Shaymorid, Hani laments her inability as a woman and says:

"m ama bewildered and helpless woman sitting here

I do not have the strength to fight in the palace

and break the doors of the palace and get out of here

and accompany the pilgrims of Haj on barefoot

and come there and embrace you

I am a woman and it is not my fault; my excuse is valid

I am like a mourning dove whose wings are broken by Mir Chakar"

- Shaymorid's parents went blind as they were in so much grief that their son was being away and separated. Majnun's parents also died, one after the other, out of suffering from their son's absence and madness.

-Laila and Majnun sometimes used to meet each other secretly. During his displacement, Shaymorid stayed in Mecca for a long time. Sometimes, he disguised himself as beggars or dervishes and came to Hani's house, met her, and returned without introducing himself.

-Majnun's father took him to Mecca for the Hajj pilgrimage to get rid of love but visiting the house of God not only failed to diminish his love; instead, it added to his passion and affection for Laila. Shaymorid also spent many years near the house of God in Mecca to

get rid of Hani's love, but even this proximity to God's house had no effect on reducing his agitated love.

-People call Qais insane because of his mad behavior. When Majnun sent his envoys to Laila's father to propose Laila on his behalf, Laila's father rejected his proposal by arguing that Qais was crazy. He said:

"AlthouAh your son is cheerful and healthy, he behaves insanely and a madman does not deserve to be with usb"(Nizami, 1389: 90)

-People also called Shaymorid *Diwanag* (dīwānæg), which means mad or crazy because of his insane behavior, and this title is repeated many times in the other following poems such as:

"Come m mad Murid!

Come! so our great time has returned". (Jahandideh, 1390: 146)

-Some critics and narrators of *Laila and Majnun* consider Majnun, a poet and attribute poems to him. Others are skeptical of attributing these poems to him.

Some of Hani and Shaymorid's poems or poem collections are addressed to a dove or a nightingale to convey the messages to each other.

- Laila gets sick after Ibn Salam's death and finally dies. Upon hearing the news of Laila's death, Majnun grieved and cried a lot at her grave, then said "O friend" and died. He is then buried next to Laila's grave.

The union of Hani and Shaymorid was not physical, their disappearance from the sight of people, causing them to be called holy livings and people believed that they were alive like Khedr (A prophet in Islam religion).

- Majnun was full of Platonic or pure love (in Arabic: عشق عُذری Eshq-e Ozri). This love was nurtured among the tribes living in the middle of the Arabian Peninsula (Krachkovsky, 1999: 64)

Hani and Shaymorid s' union is a kind of Platonic love, i.e., a kind of love that is not sexually oriented. Throughout the story of Hani and Shaymorid, we see no sign of sexuality and there is no word mentioning it even when they are united.

4. Conclusion

Fiction in Iran is not limited to the Persian language and literature, but in various Iranian ethnic groups and dialects, there are poetic stories that are very important in terms of Iranian literature, anthropology, and sociology. Comparing these stories, which are often anonymous, with the narrative poem collections of Persian literature will open a new chapter in the study of ethnic and national literature. The story of *Hani and Shaymorid* - the most important Balochi love story and its narratives and poems have been common among the Baloch people for hundreds of years.

Significant results can be achieved by matching the two stories of *Laila and Majnun* and *Hani and Shaymorid*; The characters of both stories have many features in common, and there are various similarities in the course of events and actions of both stories too. Some of these characteristics and commonalities can be stated as follow: chastity and purity in love, having pure love, the loyalty of lovers towards their beloveds, both the lovers were addressed with their pseudonyms, both the lovers made a pilgrimage to the House of God (Mecca), both the lovers fought to achieve their beloveds, both the lovers showed insane behaviors, both the lovers were threatened to be killed, attributing poetic art to lovers of both stories, forced marriage of two beloveds and their hatred towards their unwanted husbands and secret meetings between lovers and their beloveds. The story of *Laila and Majnun* in Persian literature and *Hani and Shaymorid* in Balochi literature both have a high status and their heroes are a symbol of true love and affection. There is an obstacle to

connecting the lover to the beloved in both stories, and it takes thirty years to overcome. The end of the two stories is that Laila and Majnun died in the grief of separation and at the height of their true love. Hani and Shaymorid, although they finally reached a sacred connection and away from physical desires, but hide from view. They turn and achieve eternal life.

Keywords: Romantic poems, Balochi Literature, Hani and Shaymorid, Laila and Majnun of Nizami, Comparative critique

References [In Persian]:

- Anoushirvani A. (2010). The necessity of comparative literature in Iran, *journal of comparative literature*, academy of persian literature, 1 , 38-7.
- Servatian, B.(2016). *The manifestation of love in the mystical masnavi of Laila and Majnun Nizami Ganjaei*, Tehran: Temsal publishing.
- Jahandideh, A. (2011). *Baluchi romances in verse*, Tehran: Moin.
- Hakemi, I. (1978). Storytelling style in Wais and Ramin, *faculty magazine*, 10.
- Zolfaghari, H. (2015). Fictional structure of persian love poems, *Dorr e dari Scientific-Specialized Journal Lyrical-mystical literature*, 17, 73-90.
- Zolfaghari, H. (2013). *One hundred persian love poems*, Tehran: Cheshmeh publishing.
- Rakhshani, W. (2015). *Balochi dowd o robidag and pahlavani adab*, Karachi: Chamag publications.
- Rezaei Ardani, F. (2012). Analytical study and comparison of Laila and Majnun Nizami and Arabic narratives of this story, *Quarterly, Journal of fiction studies*,1, 42-57.
- Satari, J. (2006). *Cases of Insane Love*, Tehran: Toos publications.
- Sepahi, M. (2019), "Study of the influence of the Balochi poem, Mohammad Hanifeh on the Story of Rostam and Sohrab Shahnameh, *Journal of comparative literature* (Bahonar University of Kerman) , 20, 77-96.
- Saeedi Sirjani, A. (1998). *The appearance of two women*, Tehran: Paikan publications.

- Shahin Qaisrani, M. (1994). *Balochistan History and Religion*, Quetta: Teaching office publications.
- Sharifi, M. (2009). *Dictionary of Persian literature*, Tehran: Moin publications and Farhang nashr-e no.
- Safa, Z. (1989). *History of literature in Iran*, V. 2, Tehran: Ferdows publications.
- Krachkovsky, AA. (1999). *Laila and Majnun*. complete translation by Ahmadnejad Kaamel, Tehran: Zavar publications.
- Nizami, Ganjehi. (2010). *Laila and Majnun*, edited and explained by Behrouz Servatian (2ed ed.). Tehran: Amir Kabir publications.

نشریه ادبیات تطبیقی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال سیزدهم، شماره بیست و پنجم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

بررسی تطبیقی داستان بلوچی هانی و شیمرید با لیلی و مجنون نظامی*

عبدالغفور جهان‌دیده^۱

چکیده

«در ادبیات ایرانی داستان‌سرایی از قدیم و پیش از اسلام رواج داشته و مورد توجه بوده است. در ادب فارسی سرودن داستان‌های عاشقانه در پایان قرن ششم هجری به وسیله نظامی گنجه‌ای به کمال رسید و این نوع ادبی در ادبیات اقوام ایرانی نیز بنا بر سنت دیرینه‌ای که میان ایرانیان رواج داشته، دارای تاریخی کهن و مورد توجه مردم بوده است. داستان‌سرایی بیشترین بخش ادبیات سنتی و شفاهی قوم بلوچ را تشکیل می‌دهد و در این میان منظومه‌های عاشقانه جایگاه مهمی دارد. با انتشار این منظومه‌ها علاوه بر آگاهی یافتن از ادبیات و فرهنگ مردم بلوچ، می‌توان با تطبیق با برخی از داستان‌های مشابه در ادبیات فارسی به نتیجه‌های قابل قبول‌تری در پژوهش دست یافت. هانی و شیمرید معروف‌ترین داستان‌های عاشقانه ادبیات بلوچی است که بین علاقه‌مندان ادبیات ایرانی گمنام است، این داستان به نظم بلوچی درآمده است و قدمت آن به چند قرن پیش می‌رسد و در برخی از حوادث، شباهت‌های آشکاری با لیلی و مجنون نظامی دارد. زندگی قبیله‌ای و شرایط اقلیمی ویژه‌ای که در صحاری بلوچستان و عربستان حاکم است؛ اشتراکات گوناگونی را بین این دو داستان به وجود آورده است. در این داستان ضمن گزارش خلاصه‌ای از دو روایت مشهور داستان هانی و شیمرید، با روش تحلیلی و تطبیقی، شخصیت‌ها و حوادث این داستان را با داستان معروف لیلی و مجنون نظامی بررسی می‌کنیم.

واژه‌های کلیدی: منظومه‌های عاشقانه، ادبیات بلوچی، هانی و شیمرید، لیلی و مجنون نظامی، نقد تطبیقی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۱۸

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۴/۲۷

Doi: 10.22103/jcl.2021.17863.3316

صص ۲۳-۵۲

۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده مدیریت و علوم انسانی دانشگاه دریانوردی و علوم دریایی چابهار، چابهار، ایران.

ajehandideh@yahoo.com

۱. مقدمه

داستان‌سرایی در ادبیات ایرانی جایگاه بسیار مهم و برجسته‌ای دارد و تاریخ آن به پیش از اسلام برمی‌گردد. بخشی از ادبیات منظوم ایرانی را منظومه‌های داستانی تشکیل می‌دهند، منظومه «در معنای متداول به نوعی شعر روایی اطلاق می‌گردد که معمولاً داستانی و طولانی است و از ویژگی‌های رایج آن تعدد راوی است.» (شریفی، ۱۳۸۸: ۱۳۵۶) (موضوع این منظومه‌ها مربوط است به حیات روحی و ذوقی انسان‌ها و بیش از همه متعلق است به حالات قلب: خواه عشق باشد خواه نفرت، عشق پاک و لطیف باشد یا عشق شهوانی و جسمانی.) (حاکمی، ۱۳۵۷: ۱۰۰) در ادبیات فارسی «منظومه‌پردازی با وامتی و عذرهای عنصری (مرگ ۴۳۱) و ورقه و گلشاه عیوقی و ویس و رامین شروع شد و با خسرو و شیرین نظامی (۶۰۷-۵۳۵) به اوج رسید.» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۷۴) لیلی و مجنون سومین منظومه از خمسه نظامی و از درخشان‌ترین آثار اوست. اگرچه منشأ این داستان را در ادبیات عرب باید جستجو کرد، اما نظامی آن را به شیوه‌ای دلکش به نظم کشید که پس از آن مورد تقلید بسیاری از منظومه‌سرایان قرار گرفت.

داستان‌سرایی و منظومه‌پردازی از شاخصه‌های مهم ادبیات بلوچی است و بخش بزرگ‌تر شعر سنتی بلوچی را داستان‌های منظوم تشکیل می‌دهد. منظومه‌های عاشقانه در ادبیات بلوچی به ده‌ها مورد می‌رسد که از میان آن‌ها «هانی و شیمیرید» شهرت بیشتری دارد، جایگاه این داستان در ادبیات بلوچی، همانند جایگاه لیلی و مجنون در ادبیات فارسی است. همه داستان‌های منظوم بلوچی، از جمله هانی و شیمیرید، جزو ادبیات شفاهی بلوچ بوده‌اند و امروزه بیشتر آن‌ها گردآوری و منتشر شده‌اند.

۱-۱. بیان مسئله و پرسش‌های پژوهش

در این مقاله دو داستان منظوم مورد تطبیق و سنجش قرار گرفته‌اند، از یک سو «لیلی و مجنون» نظامی، به عنوان یکی از مشهورترین و مهم‌ترین داستان‌های منظوم ادبیات فارسی و از سوی دیگر داستان «هانی و شیمیرید» به عنوان مشهورترین داستان عاشقانه بلوچی است.

۱- این دو داستان مربوط به چه فرهنگ‌هایی و در کدام سرزمین‌ها رایج هستند؟

۲- این دو داستان منظوم از نظر محتوا و خصوصیات شخصیت‌ها چه شباهت‌هایی با

هم دارند؟

۱-۲. اهمیت و ضرورت پژوهش

«ما برای شناخت و شناساندن خود به دیگران به ادبیات تطبیقی نیازمندیم. ادبیات تطبیقی، اقرون بر این که راه را برای شناخت بهتر و عمیق‌تر ادبیات ملی و قومی می‌گشاید، پلی است که فرهنگ‌ها و ملل مختلف را به هم متصل می‌سازد، ادبیات تطبیقی عامل

پویایی و رشد و توسعه فرهنگ‌های بومی است» (انوشیروانی، ۱۳۸۹: ۶)؛ «اگرچه زبان فارسی و ادبیات غنی و پر بار آن، یکی از مهم‌ترین رشته‌های فرهنگی اقوام ایرانی با همدیگر و نیز با برخی از ملت‌های هم‌کیش و همسایه بوده است، درباره میزان و چگونگی ارتباط ادبیات اقوام ایرانی با ادبیات فارسی، هنوز پژوهش‌ها و اطلاعات ما بسیار اندک است.» (سپاهی، ۱۳۹۸: ۸۴) داستان‌های منظوم بلوچی، بخشی از ادبیات ایرانی هستند که برای فارسی‌زبانان و ایرانیان غیربلوچ، ناشناخته مانده‌اند. اهمیت و ضرورت انتشار این منظومه‌ها در این است که علاوه بر آگاهی یافتن از ادبیات و فرهنگ مردم بلوچ، می‌توان با تطبیق با برخی از داستان‌های مشابه در ادبیات فارسی به نتیجه‌های قابل قبول‌تری در پژوهش دست یافت.

۳-۱. شیوه پژوهش

شیوه گردآوری داده‌ها در داستان و منظومه‌های «هانی و شیمیرید» بیشتر میدانی است، نگارنده منظومه را از آواز خنیاگران و داستان آن را از زبان روایان شنیده است. منبع اصلی داستان به روایت جنوب بلوچستان شادروان کمالان هوت و روایت شمال بلوچستان خنیاگر مشهور «ظاهر بلوچ» است. نگارنده پس از گردآوری این داستان و منظومه‌هایش، آن را به روش تحلیلی و توصیفی با داستان و منظومه لیلی و مجنون نظامی مقایسه و تشابهات موضوعی و محتوایی آن‌ها بررسی کرده است.

۱-۴. پیشینه تحقیق

گزارش روایتی از داستان هانی شیمیرید همراه با منظومه‌هایی از آن در کتاب *منظومه‌های عاشقانه بلوچی* (جهان‌نیده: ۱۳۹۰) آمده است و نیز فقیر شاد (۲۰۱۶ میلادی، چاپ پاکستان) منظومه‌هایی از آن را در کتاب *میراث آورده است*. ولی محمد رخسانی: (۲۰۱۵ میلادی، چاپ پاکستان) در کتابی با نام *بلوچی دودئ ریدگئ پهلوانی ادب هفت* روایت از منظومه هانی و شیمیرید را به گویش بلوچستان شمالی، به نقل از روایان و خنیاگران آورده است. اما تاکنون کتاب یا مقاله‌ای که در تطبیق دو داستان لیلی و مجنون و هانی و شیمیرید باشد، منتشر نشده است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. معرفی داستان

این داستان حدود پنج قرن قدمت دارد، مشهورترین شخصیت آن میرچاکر فرزند میرشیهک، رئیس قبیله بزرگ رند بوده است. «این شخصیت بین سال‌های ۱۴۵۰ تا ۱۴۷۰ میلادی متولد شد و در سی سالگی به حکومت رسید، مدت ۲۵ سال بر قبائل بلوچ حکومت کرد و در ۹۶ سالگی در سال ۱۵۵۵ یا ۱۵۶۵ درگذشت.» (شاهین قیصرانی، محمد

اشرف، ۱۹۹۴: ۹۶) آنچه از داستان هانی و شیمیرید، در دسترس نگارنده قرار گرفته است؛ بیش از چهل منظومه و سروده نیمه بلند و کوتاه است. اختلاف روایت‌ها و سروده‌ها به دلیل شفاهی بودن این آثار، امری طبیعی است. داستان هانی و شیمیرید مشهورترین داستان بلوچی است که بین مردم رایج است؛ از این داستان دو روایت اصلی و چندین روایت فرعی وجود دارد. روایت‌های اصلی، یکی روایت جنوب بلوچستان و سرزمین مکران. دوم روایت شمال بلوچستان است. هر کدام از این روایت‌ها، ویژگی‌های خاص خود را دارد؛ درباره روایت نخست نسبت به روایت دوم منظومه‌های بیشتری سروده‌اند.

۲-۲. قهرمانان اصلی داستان

هانی: دختر دینار، دخترعمو و نامزد و معشوق شیمیرید که سرانجام همسر او شد. هانی در ادبیات بلوچ، جایگاهی والا دارد و از لحاظ زیبایی و پاکدامنی، وفاداری و دلیری، هوشیاری و فراست زبان‌زد است.

شیمیرید: پسر مبارک، پسرعموی هانی، وی در زمان خود به زیبایی، سخاوت و نیروی بازو زبان‌زد بوده است.

میرچاکر رند: فرزند شیهک مهم‌ترین و متشخص‌ترین قهرمان حماسی و رهبر قومی بلوچ در سده‌های گذشته به شمار می‌آید؛ وی در این داستان رقیب عشقی شیمیرید است.

۲-۳. خلاصه روایت نخست داستان هانی و شیمیرید

هانی و شیمیرید دخترعمو و پسرعمو یکدیگر و از زمان کودکی نامزد بودند. با وجود هم‌بازی بودن آن دو در دوران کودکی، پس از این ایام، شیمیرید هانی را ندیده و زیبایی کم‌نظیر او را مشاهده نکرده بود. میرچاکر سردار قبیله، وصف زیبایی هانی را شنیده و در پی آن بود که او را به عنوان بانوی دربار خود انتخاب کند. نامزد داشتن هانی، مانع بزرگ تصمیم میرچاکر بود، بنابراین دست به خدعه زد و با ترفند شیمیرید را از ازدواج با هانی منصرف کرد. هانی از خدعه میرچاکر آگاه شد و با وجود آنکه تن به یک ازدواج ناخواسته با میرچاکر داد، ولی حاضر نشد حتی در کنار او بنشیند و دل در گرو مهر شیمیرید داشت. شیمیرید پس از این جریان توانست هانی را ببیند و با یک نگاه محو زیبایی هانی شد.

شیمیرید از این که هانی را از دست داده بود، به شدت ناراحت و بی‌قرار بود، از یک سو طعنه مردم و از سوی دیگر عشق هانی آرامش را از او گرفته بود و توان مبارزه با میرچاکر را نداشت، بنابراین برای رهایی از این عشق جنون‌آمیز، به پیشنهاد پدر همراه با درویشان دوره‌گرد به سفر حج رفت و به مدت سی سال مجاور خانه خدا شد. در طول این سال‌ها برای هانی نامه می‌نوشت و پیغام می‌فرستاد و هانی نیز پیغام‌هایش را پاسخ می‌داد، همچنین

گاهگاهی در لباس درویشان و گدایان به دیدار هانی می آمد و حتی خود هانی در لحظه دیدار متوجه نمی شد و پس از روی برگرداندن او می فهمید که او شیمیرید بوده است. سی سال گذشت، شیمیرید از مکه به خانه خود برگشت، هانی همچنان منتظر آمدن او بود، کسی شیمیرید را نمی شناخت، تا این که نشانه هایی که بیانگر وجود او بود، در او یافتند و خبر را به هانی رساندند، هانی با خوشحالی قاصدی را به دنبالش فرستاد تا شیمیرید را به خانه پدر و مادر هانی بردند و نیز واسطه هایی را نزد میرچاکر فرستاد تا او را طلاق دهد و میرچاکر بی درنگ هانی را طلاق داد و پس از این هر دو دست به دست هم دادند و از آنجا بیرون رفتند و کسی دیگر نشانی از آن ها نیافت. آن ها به اسطوره پیوستند و بلوچ ها باور دارند که آن ها «زنده پیر (زنده جاوید مقدس)» هستند و به آب حیات رسیده و نوشیده اند. در طول صدها سال پس از این رخداد، کسانی بوده اند که مدعی دیدار آن ها گشته اند و گویند آن ها در کوه ها و بیابان ها یاور و راهنمای گمشدگان و تشنگان هستند و...

۲-۴. خلاصه روایت دوم داستان هانی و شیمیرید

روایت دوم در اساس همان روایت نخست است، با این تفاوت که میزان امور خارق العاده و اسطوره ای در این روایت بیشتر است. در این جا خلاصه موارد کلی ای را که در روایت فوق نیامده است، نقل می کنیم.

زمانی که هانی را از شیمیرید گرفتند، شیمیرید امیدوار بود که میرچاکر با مشاهده بی علاقه هانی نسبت به او، جوانمردی کند و هانی را برگرداند، اما این گونه اتفاق نیفتاد و هانی در کاخ میرچاکر ماند. شیمیرید با خشمی که از میرچاکر در دل داشت، می خواست با او درگیر شود، اما پدر او مانع گردید و شیمیرید را نصیحت کرد که زورش به میرچاکر نمی رسد. شیمیرید با غفلت نگهبانان و کشتن آن ها از چند دروازه کاخ میرچاکر گذشت و به درون شبستان رفت و دید هانی خواب است، شیمیرید حرکاتی انجام داد تا هانی بیدار گردد، هانی فکر کرد میرچاکر است و به او توجهی نکرد و او را از خود راند و بدین گونه متوجه حضور شیمیرید نشد، چون انتظار آن را نداشت که شیمیرید این گونه نزد او بیاید. شیمیرید ناامیدانه از آن جا پشت کرد و با خدا عهد کرد برای رهایی از وابستگی به هانی به مکه و خانه خدا رود. پس از این تصمیم، به همراهی شش تن از درویشان عازم مکه شد.

پس از این جریان، هانی خبردار شد که شیمیرید در کنار او آمده و متوجه نشده است. دیوانه وار و پابرنه از قلعه بیرون آمد و به دنبال شیمیرید راه افتاد. پس از طی مسیری در میانه راه، آهویی را دید و به آهو گفت: «مردی خوش پوش و عاشق گونه و سوار بر اسب را ندیده است؟» آهو پاسخ داد: «دیشب زیر نور مهتاب، کنار بوته ای خوابیده بودم که بوی آدمی به مشامم رسید، از جای خود برخاستم، و مردی را با همین مشخصات، همراه با شش

درویش دیدم» هانی به آهو گفت: خواهش مرا بپذیر و دنبال شیمیرید برو و پیغام مرا به او برسان. بگو: «چرا پشت کردی و مرا تنها گذاشتی؟ برگرد و بیا! و بگو: لحظه‌ای که در قلعه میرچاکر آمدی، من در خواب بودم و فکر نمی‌کردم ناگهانی و بدون اطلاع بیایی؛ اگر بی‌توجهی مرا دیدی به این دلیل بود که فکر می‌کردم میرچاکر است که نزد من آمده است»، آهو بی‌درنگ خود را به شیمیرید رساند و پیغام‌های هانی را به او داد. شیمیرید پاسخ داد: با خدای خود عهد کردم که از شهر و دیارم بروم و هفت سال در مجاورت خانه خدا باشم و پس از آن برگردم.

آهو پیغام شیمیرید را به هانی رساند. هانی دیوانه عشق بود و در حالتی عادی قرار نداشت، با شنیدن این خبر آن را به فال بد گرفت و آهو را صدا کرد و به او گفت: من راهم را به دنبال شیمیرید ادامه می‌دهم، اجازه بده پوستت را بکنم و از آن مشکی سازم تا رهگذران را آب بنوشانم؛ آهو از ترس، به سرعت از او دور شد و هانی ناامیدانه راهش را پیش گرفت تا به یک زیارتگاه و درخت کهوری رسید که مردم بر آن دخیل می‌بستند و آرزو می‌خواستند. هانی به درخت گفت: ای درخت، آرزوی مرا برآورده کن. البته جوابی نشنید و بی‌اختیار درخت را از ریشه کند و به روایتی آتش زد و راهش را ادامه داد تا به پیرزنی رسید و گفت: ای پیرزن مهربان، مسافری در راه دارم، فالی برای من بگیر که کی از راه می‌رسد. پیرزن تسبیح در دست، فال گرفت و گفت: مسافر شما در راه مکه است و هفت سال آن‌جا می‌ماند و برمی‌گردد. نتیجه فال همانند قبل برای هانی خوشایند نبود و به پیرزن گفت که جلوتر بیاید تا زبانش را ببوسد، پیرزن نگون‌بخت زبانش را درآورد و هانی زبانش را از ته برید و از آن‌جا رفت و به خانه‌اش رسید. هفت سال گذشت و موعد بازگشت شیمیرید فرارسید، دختران محله پیش هانی آمدند تا او را برای تفریح ببرند و در دشت سبزه جمع کنند، آن‌ها با هانی در مسیر ورودی شهر بر تپه‌ای بالا رفتند و با چشمان تیزبین خود به دوردست نگریستند، هانی دید که هفت نفر دارند از راه می‌رسند و به خیال آن که یکی از آن‌ها شیمیرید باشد، فوراً به خانه رفت و سر و تن بشست. شیمیرید در کسوت درویشی به خانه هانی رفت و به رسم درویشان با گفتن نام خدا از اهل منزل تقاضای آب کرد. هرچه به او آب می‌دادند، سیراب نمی‌شد، تا این که آبی را که هانی سرش را شسته بود به او نوشانیدند، شیمیرید با نوشیدن آن سیراب شد. نوشانیدن آب شستشوی سر هانی به شیمیرید در واقع آزمایشی بود تا راستی آزمایی کنند که واقعاً شیمیرید است یا نه حيله‌گری مکار. با این آزمون ثابت گردید که شیمیرید از راه رسیده است. گویند شیمیرید دست بر ریشش کشید و به حکم خدا ریشش سیاه گردید و همان جوانی شد که هفت سال پیش از آن‌جا رفته بود؛ اینجا بود که هانی مطمئن شد محبوبش در کنارش است و هر دو دست بر گردن هم انداختند و راز دل خود را بیان کردند و شتری سبزرنگ ظاهر شد و هر دو بر آن

سوار شدند و از آنجا رفتند و دیگر برنگشتند و گویند آن دو تا روز محشر زنده‌اند و در بیابان‌ها و کوه‌ها می‌گردند.

۲-۵. روایت لیلی و مجنون نظامی

لیلی و مجنون سومین منظومه از خمسه نظامی است که آن را هشت سال پس از خسرو و شیرین به سال ۵۸۴ق. و کمتر از چهار ماه به نام شروان‌شاه اخستان و به درخواست وی به نظم درآورد. مجموع ابیات آن ۴۷۰۰ بیت و در بحر هزج است که قبلاً منظومه‌ای در این بحر سروده نشده و این وزن بعدها نیز وزن رایج در برخی منظومه‌های عاشقانه شد (ذوالفقاری، ۱۳۹۲: ۷۰۶). «این داستان پیش از نظامی و در دوره جاهلیت رواج داشته و برخی محققان بر واقعی بودن آن شواهدی ارائه و حتی دیوانی را نیز به مجنون قیس عامری نسبت داده‌اند.» (همان: ۷۰۷) داستان لیلی و مجنون، دارای بنیادی تازی است؛ ولی در ادبیات ایران و زبان فارسی، جایگاه بسیار بلندی دارد. نظامی این داستان را بسیار هنرمندانه سروده است «و خود هنگام نظم در آن تصرفات بسیار کرده است.» (صفا، ج ۲، ۱۳۶۸: ۸۰۲) داستان لیلی و مجنون بنا بر اصل بدوی و عربی آن رنگی کاملاً محلی دارد و نظامی و مقلدان دیگر کوشیده‌اند این ویژگی را حفظ کنند، مثل نظام قبیلہ‌ای، صحراگردی، سفر به مکه، گفت‌وگو با باد صبا و شاخص‌های دیگر زندگی عرب که از خلال داستان می‌توان دریافت (ذوالفقاری، ۱۳۹۲: ۷۰۸).

طرح کلی این داستان در روایت نظامی چنین است که بین کودکی به نام قیس و لیلی، دختر همسال او در مکتب، عشقی آغاز می‌شود و غیرت و تعصب عربی در سر راه این عشق پرشور معصوم، مانع‌ها پدید می‌آورد. لیلی به خانه شوهری نادلخواه به نام ابن سلام می‌رود و قیس که از مداخله پدر و وساطت نوفل، بهره‌ای نمی‌یابد، مجنون واقعی می‌شود و سر به بیابان می‌گذارد و با جانوران صحرا انس می‌گیرد. نه خبر وفات پدر و مادر که دور از او و در غم او می‌میرند، او را از شیدایی باز می‌آورد و نه مرگ ابن سلام؛ او را به وصال و کام می‌رساند. در این میان لیلی نیز به ناکام می‌میرد و مجنون هم وقتی بر سر تربت او می‌رود، «ای دوست» می‌گوید و جان به دوست می‌دهد. (رضایی اردانی، ۱۳۹۱: ۴۹)

«منظومه‌های متعددی به زبان‌های فارسی و عربی درباره لیلی و مجنون در دست است و بی‌گمان منظومه‌های عربی مقدم بر فارسی و اصل است و سراینده‌گان فارسی از جمله نظامی از متن یا متون عربی (مستقیم یا با واسطه) بهره برده‌اند.» (همان)

۲-۶. سنجش داستان هانی و شیمیرید با داستان لیلی و مجنون

در دو داستان «هانی و شیمیرید» و «لیلی و مجنون» ویژگی‌ها و رخداد‌های مشترک و همانندی وجود دارد و ما در این جا برخی از این همانندی‌ها را با هم می‌سنجیم.

۲-۶-۱. آغاز عشق

«قیس (مجنون) و لیلی در عالم کودکی با یکدیگر انس گرفتند و سرانجام همنشینی و همدرسی‌شان به عشق کشیده شد.» (سعیدی سیرجانی، ۱۳۷۷: ۱۱۷) هانی و شیمیرید از دوران کودکی با هم، نامزد و همبازی بودند. البته در این دوران کار آن‌ها به عشق کشیده نشد. میان بلوچ‌ها رسم بوده است که دختر از زمان نامزدی تا زمان ازدواج خود را به پسر نشان ندهد و به همین دلیل شیمیرید هانی را پس از این که او را شوهر دادند، دید و محو زیبایی او شد و دل باخت.

۲-۶-۲. مدت عشق

مجنون پس از این که دل از دست داد، این عشق جان‌سوز سی سال به درازا کشید (ثروتیان، ۱۳۹۵: ۵۳). عشق و هانی و شیمیرید که همه آن در دوران هجران بود، بنا بر روایت مردم جنوب بلوچستان سی سال طول کشید و البته در شعر سی و دو سال آمده است. در منظومه این داستان آمده است که هانی به همسرش میرچاکر می‌گوید:

سیء دو سالء گوستگ أنت تو گون منء آهد بستگات

من چه گمان پیر بیتگان

تو جمه: سی و دو سال از آن تاریخ گذشته است، / از آن روز که مرا عقد کرده‌ای؛ / من از اندوه / بودن در کنار تو / تو پیر شده‌ام. (جهان‌دیده، ۱۳۹۰: ۸۵)

۲-۶-۳. ازدواج اجباری

لیلی - با آنکه دل‌بسته و وابسته به مجنون بود - ناخواسته و به اجبار دیگران و با زبان‌بازی واسطه‌ها و هدایای گران‌بها، به عقد مردی توانگر، به نام «ابن سلام» درآمد (سعیدی سیرجانی، ۱۳۷۷: ۱۱۷).

هانی نیز به شیمیرید سخت وابسته بود. او را ناخواسته و به اجبار و با حيله‌گری و زبان‌بازی واسطه‌ها، بویژه زنی به نام «سازین» و هدیه‌ها و رشوه‌های فراوان، به عقد میرچاکر درآوردند.

چاکر / در آن شب به دنبال راه چاره‌ای می‌گشت / تا مرا به همسری خود برگزیند /

روز بعد «سازین» بدشگون را پیش خود خواند.

او (چاکر) موضوع دیدن مرا با آن زن زیرک و چالاک گزارش داد و

به او پول و منال زیادی داد و

به خانه پدر هانی فرستاد / تا به آن‌ها دهد / (جهان‌دیده، ۱۳۹۰: ۸۵)

سازین هانی را می‌بیند و می‌گوید:

[و بدان که] تدبیر و ترفند و حيله نزد ما فراوان است.

و یک بار هم شده، تو را به عقد میرچاکر درمی‌آورم. (همان: ۸۹)

۲-۶-۴. برخورد نخستین لیلی و هانی با همسران خود

لیلی پس از عقد نادلخواه او با ابن سلام، نسبت به او تمکین نمی‌کند و عکس‌العمل او نسبت به نزدیک شدن او این‌گونه است:

کافتاد چو مُرده مرد بی‌خود	لیلیش چنان طپانچه‌ای زد
از خویشتن و ز من برآیی	گفت ار دگر این عمل نمایی
کاراست به صنع خود نگارم	سوگند به آفریدگارم
گر تیغ تو خون من بریزد	کز من غرض تو برنخیزد

(نظامی، ۱۳۸۹: ۱۶۰)

هانی برای نخستین بار که میرچاگر به عنوان همسر می‌خواست به او نزدیک شود، گفت:

من واده اِنْت گو مَنی خُدا	کول اِنْت که ییایی دیمتِراء
خنجر به گُپتانی تهء	یگگی بشیپین تئی گورء
کسئی موانی تئی خطا	رِنَدانی ته بدنام بی.

(رخشانی، ۲۰۱۵: ۲۸)

ترجمه: سوگند به خدا، که اگر جلوتر بیایی، خنجر از جیب خود درمی‌آورم، و ضربه‌ای بر پهلویت می‌زنم/ کسی خطای تو را نبخشند [مقصر می‌شوی و]/ در میان رندها بدنام گردی.

۲-۶-۵. بی‌علاقگی و نفرت لیلی و هانی به همسران خود

لیلی نسبت به این همسر خود بی‌علاقه بود و از او بی‌زاری می‌جست «ابن سلام چون دانست که لیلی بدو بی‌علاقه است، جز تسلیم و شکیبایی چاره‌ای ندید و دل از وصالش برگرفت و به تماشای جمالش خرسند گشت. لیلی در حرمسرای ابن سلام روزگار غم‌انگیزی داشت» (سعیدی سیرجانی، ۱۳۷۷: ۱۱۷)

میرچاگر سردار قوم، مانند ابن سلام مردی توانگر بود. هانی از میرچاگر، بی‌زاری می‌جست و به او علاقه‌ای نداشت. در یکی از منظومه‌ها از زبان هانی آمده است:

ای چاکرا! بستر عروسی تو را از همان آغاز پهن نکرده‌ام
عطرهای عروسی تو هنوز سر به مهر و دست نخورده است
طلاها و زیورآلات تو کهنه شده‌اند و از رنگ و رو رفته‌اند
و هنوز در صندوقچه‌ها هستند
لباس‌های ابریشمی اهدائی تو را نبوشیده، کهنه شده‌اند و
دیری است که موریانه آن‌ها را از بین برده است
و من هنوز هم در اندیشه و یاد تو نیستم،

بلکه به یاد و شیفته شیمرید هستم. (جهان‌دیده، ۱۳۹۰: ۱۴۱)

میر چاکر در برابر هانی، مانند ابن‌سلام در برابر لیلی، چاره‌ای جز تسلیم نداشت و بدون آن که هانی نسبت به او مهر بورزد یا در بستر او بخوابد یا حتی در کنار او بنشیند، او را در کاخ خود نگاه داشته بود و هانی هم به گونه‌ای غم‌انگیز در خانه چاکر زندگی می‌کرد و روزگار را به سختی می‌گذرانید. هانی رو به چاکر می‌گوید:

از آن زمانی که به نام تو عقد شده‌ام؛ از تو جدا خوابیده‌ام. و تو به آرزوی وصال من هم نرسیده‌ای. از آمدن به کنار تو پرهیز کرده‌ام. (همان)

۲-۶-۷. شهرت عشاق به نام مستعار

هر دو عاشق بیشتر با لقب یا نام مستعار خود مشهور هستند، نام اصلی مجنون «قیس» و نام اصلی شیمرید، «پیربکش» (پیربخش) است. مجنون به معنی دیوانه و شوریده و شیمرید نیز مجازاً به معنی شوریده و از خود بی‌خود است.

۲-۶-۷. شکوه لیلی و هانی از زن بودنشان

لیلی «از این که زن آفریده شده است و محکوم عجز خویشتن است نالیده که: زن گرچه بود مبارزافکن آخر چو زنت هم بود زن زن گیر که خود به خون دلیراست زن باشد زن اگرچه شیر است»

(سعیدی سیرجانی، ۱۳۷۷: ۱۲۳)

هانی در پیغامی که به شیمرید فرستاده است از ناتوانی خود به علت زن بودن می‌نالند و می‌گوید:

من جنینان گت و حیران نشتگان زور منا نیست که چاکری کوت‌جنگ کنان
کوت ئی پروشان و من چما گلّ در کپان پادشپادیء حجّی حاجیان گون کپان
ئیایان اودان و من ترا امبازان گران من جنینان چه وتی تاوانء دران
رامگین شاتویان چاکرء بازل پروشتگان^۱

ترجمه: من زنی هستم حیران و درمانده اینجا (کاخ چاکر) نشسته‌ام/ نیرویی در من نیست که در کاخ چاکر بجنگم/ و درهای کاخ را بشکنم و از آنجا بیرون بیایم/ و پابره‌نه و پیاده با مسافران حج و حاجیان همراه گردم/ و آنجا بیایم و تو را در آغوش بگیرم./ من زنی هستم و تقصیری ندارم و عذرم پسندیده است./ مانند قمری‌ای هستم که چاکر بال‌هایش را شکسته است.

۲-۶-۸. وضعیت والدین مجنون و شیمرید از دوری فرزند

پدر و مادر شیمرید از دوری فرزندشان و از غم دیوانگی او کور شدند. پدر و مادر مجنون نیز از غم دوری و دیوانگی پسر، یکی پس از دیگری جان دادند. «پیرمرد سرخورده

(پدر مجنون) [که از مجنون ناامید گشته بود] با فرزند سوارسیده خود وداع گفت و به قبیله باز آمد و آخرین ایام عمر را به نومییدی سپری کرد و به تلخی جان سپرد» (سعیدی سیرجانی، ۱۳۷۷: ۱۲۱)، پس از مدتی نیز مادر مجنون او را اندرز گفت که به قبیله برگردد و جای خالی پدر را پر کند «دعوت او را نیز نپذیرفت و زن ماتم زده بازگشت و از غم فرزند به تلخکامی جان سپرد.» (همان: ۱۲۵)

۲-۶-۹. تهدید عشاق به ریختن خون آن‌ها

مجنون «پس از آن که لیلی را به پرده می کشانند نیز پیوسته از دیدار او بهره مند می شده است، عشیره لیلی شکایت به سلطان می برند و وی ریختن خون مجنون را روا می شمرد. چون این کار نیز مانع دیدار مجنون و لیلی نمی شود، عشیره لیلی از آن ناحیه کوچ می کنند... پس از کوچ عشیره لیلی دیوانگی مجنون بالا گرفت خویشان او از پدرش خواستند که او را به زیارت کعبه برد و شفای او را از خداوند بخواهد. آنان به سوی کعبه روان شدند؛ چون به منی رسیدند، شنیدند که یکی آواز می دهد یا لیلی! مجنون با شنیدن نام لیلی بیهوش بر زمین افتاد. در کعبه نیز به جای طلب شفا از خدا، می خواست که عشق لیلی را در دلش فرون تر کند... پس از گزاردن حج کار جنون مجنون به نهایت می رسد. قبیله خود را ترک می کند و آواره بیابان‌ها می شود، بی خود و شیدا با خاک و سنگ بازی می کند و جز با نام و ذکر لیلی به خود باز نمی آید (کراچکوفسکی ۱۳۷۸؛ صص ۷۳، ۷۴ و ۷۵).

شیمیرید پس از این که هانی را در کاخ چاکر می برند، همواره به دیدار او می رفت و چاکر از دست شیمیرید خسته شده بود و او را تهدید کرد که اگر بار دیگر به دیدن هانی بیاید، خون او را می ریزد، ولی تهدید چاکر به جایی نرسید. و برای رهایی از او، خانه هانی را به شهر دیگری برد. ولی باز هم شیمیرید او را رها نکرد و چاکر از «مبارک» - پدر شیمیرید - خواست تا پسرش را اندرز دهد که از این کارهای خود دست بردارد. میرچاکر به مبارک پدر شیمیرید گفت:

اکنون مواظب پسر ت باش [و او را اندرز بده که از کارهایش دست بکشد]

[اگر برایش مشکلی پیش آمد] من تقصیری ندارم.

هانی درخت انار پر از گلی است، / و باغی سبز و آباد است،

اسبی است که در سبزه زار می تازد / و رام نمی گردد

و با من همواره درگیر است. / و تاب و توان را از من گرفته است.

تیغ آبدار و برنده من

هنگام شکار تیز است.

زمانی که با آهو دچار می گردد

او را بر زمین می زند

و مضروب می گرداند. (جهانپنده، ۱۳۹۰: ۱۳۵)

۲-۶-۱۰. دیدار عاشق و معشوق

لیلی و معجون گاهی پنهانی به ملاقات هم می‌رفتند، یک بار معجون در هیئت گدایان خواست به دیدار لیلی برود، پیرزنی را دید که مردی را در بند کشیده و به صورت چهار دست و پا کشان کشان کوی به کوی می‌گرداند تا به واسطه آن گدایی کند و حاصل گدایی را با آن مرد نصف می‌کرد. معجون به پیرزن گفت، که حاضر است معجون را مانند همان مرد در بند کشد و چهار دست و پا کوی به کوی بگرداند و به خانه لیلی ببرد.

چون دید زن این چنین شکاری   شد شاد به این چنین شماری
زان یار بداشت در زمان دست   آن بند و رسن همه درو بست

(نظامی، ۱۳۸۹: ۱۵۳)

معجون بر در هر خیمه‌ای که می‌رسید، «لیلی» می‌گفت و مردم به او سنگ می‌زدند، چون چند جفاش بر سر آورد   گگرد در لیلیش بر آورد
چون بادی از آن چمن برو جست   بر خاک چمن چو سرو بنشست
بگریست بر آن چمن به زاری   چون دیده ابر نوبهاری

(همان: ۱۵۴)

شیمیرید در آوارگی خود مدت‌ها در شهر مکه ماند، گاهی ناشناخته در لباس گدایان و درویشان به خانه هانی می‌آمد و خود را معرفی نمی‌کرد و هانی را می‌دید و برمی‌گشت. در یکی از منظومه‌ها هانی خاطره دیدار خود را با شیمیرید این گونه بیان می‌کند:

یک روز کاروانی از حج با کشتی برگشته بود، حاجیان پیاده شدند و هر کدام به گوشه‌ای از شهر رفتند و از میان آن‌ها یک درویش ماند. این درویش با کجکول و عصایش از جانب گوشه‌ای از شهر به سوی قصر چاکر روانه گردید، پس از چند لحظه در خانه به صدا درآمد. در را باز کردم چشمم به درویشی افتاد که چیزی می‌خواهد. من نخست از او پرسیدم که از کجا می‌آید؟ گفت: از مکه! من به او گفتم:

«ای درویش! زود کن خبرها را به من بده!»

احوال و سرگذشت شیمیرید را

/درویش گفت: /اگر کسی از شیمیرید خبر بدهد،

مژدگانی چه می‌دهی؟

هانی از ته دل و با افسوس گفت:

گوشواره های زیبایم را به او می‌دهم.»

و همه زیورآلاتم را

و هر چه بخواهی، تقدیم می‌کنم. حتی حاضرم تمام زندگی او را فدای او کنم!

درویش به او پاسخ داد:

«من همچین مردی را ندیده‌ام.

که نامش شیمرید دلیر باشد،

لنج در دریا خیلی زیاد است.

دریا بسیار ژرف و گسترده است.» (جهان‌دیده، ۱۳۹۰: ۱۱۹)

[درویش گفت:] شیمرید چرا قهر کرده است؟ هانی همه سرگذشت خود و نامردی‌ها و ترفندهای چاکر را برای او تعریف کرد. درویش چیزی دیگر به من نگفت. من ظرفی را پر از گندم کردم که به او بدهم اما او به آن توجهی نکرد،

شیهه که چمود پشت گرتگ / من گون ملگان دُرست گرتگ

مُندریک شروک و گوات / دست و مَلگ و شَهَمات

دست من دُرتراتگ دوستانی / میدانی شُتان په رتد

واجه مان زره ایر کپتگ / کشتی و ته و نیادیتگ

کشتی موگمان تیلینتگ / دیم په مگه و دربند

متگ سر منی گون بژنان / پیشیگین گم و اندیشان

توجه ۴۰: [او شیمرید بود] و از همان جا برگشت. / من از روی راه رفتنش او را شناختم / و از روی انگشتر و شکوهی که در اندام و قامتش بود. / و از حرکت دست‌ها و پنجه‌هایش، به وجود او پی بردم. / با علاقه فراوان دست‌هایم را حرکت دادم و / با شتاب به دنبالش رفتم، / سرورم در دریا فرود آمد، / و درون کشتی نشست، / با دها کشتی را تکان دادند، / و کشتی به سوی سرزمین مکه / حرکت کرد / من ماندم و با دریغ‌ها و افسوس‌هایی که می‌خوردم، / و با اندوه‌های پیشین خود. (همان: ۱۲۳ و ۱۲۴)

۱۱-۶-۲. جنگ برای معشوق

مجنون در بیابان آواره و با حیوانات وحشی انس یافته بود، شخصی از بزرگان عرب با نام نوفل به قصد شکار به کوه نجد رفته بود و مجنون را در آن حالت زار دید و با شنیدن و دیدن احوال مجنون قول داد که او را به وصال لیلی برساند. «نوفل دو بار با قبیله لیلی جنگید، بار اول مغلوب و مجبور شد صلح کند، اما در جنگ دوم آن‌ها را شکست داد. قبیله لیلی با زاری، نوفل را متقاعد می‌کنند که مجنون دیوانه است» (ذوالفقاری، ۱۳۹۲: ۷۳۹)، اما شیمرید در برابر میرچاکر که با ترفند هانی را از او گرفت، می‌خواست شخصاً با او درگیر شود و گفت:

مَنْ وَاَدَه بِيْتِ گُو مَنِي خِدا   زِيَانَه كَنِينِ هَيْسِي سَرَه
يا كه كُشِينِ مِيرْچَاكَرَه^۲

ترجمه: سوگند به خدا! وعده می‌دهم/ یا جانم را از دست می‌دهم/ یا میرچاگر را می‌کشم.
اما پدر او مانع گردید و شیمرید را نصیحت کرد که زورش به میرچاگر که صاحب
لشکری با هزاران سرباز است، نمی‌رسد و بیهوده به این فکر نباشد. شیمرید آرام نداشت،
آتی بمی آرگی گورَه   هپت پهره دار اوشتاتگک أنت
هر هپتنیَه کُشتگک نی   هپت آهنی دروازگک أنت
هر هپتنیَه پُروشتگک نی   بالادَه بیست آرگی سرَه

بی بی که واب انت ا خدا^۳

ترجمه: در کنار ارگ ظاهر شد، هفت نگهبان ایستاده بودند و/ بر هفت دروازه آهنی نگهبانی می‌دادند.
هر هفت نگهبان را از پای درآورد، هر هفت دروازه را شکست، و بر بالای ارگ رفت. بانو (هانی) در
خواب بود.

۲-۶-۱۲. رفتن به زیارت خانه خدا

پدر مجنون، او را برای رهایی از عشق، به حج برد. نه تنها حج و خانه خدا سبب نشد که
از عشق و شوریدگی او کاسته شود، بلکه به آشفتگی و دل باختگی او به لیلی افزوده گردید.
شیمرید هم شاید برای رهایی از عشق هانی، سالیانی را در جوار خانه خدا در مکه
گذراند. اما این مجاورت هیچ تأثیری در کاهش شوریدگی او نداشت. شاید رفتن او به
حج به پیشنهاد پدر بوده باشد تا پسرش از گزند چاگر در امان باشد، یا این که دیوانگی و
خودسری او در جوار خانه خدا از بین برود.

گپ اون پتَه دِلگوش کُتگک   من پَه گمی پاد اَتکگان
دوستَه دل ایکیم بیتگان   گون حاجیان گون کپتگان
هر به که یاتان کپتگان   بندَه رگک اون داگک گرتگان
وهدی زهیران زرتگان   گال اون ردین پرستگان

پَه دادره ره داتگان

ترجمه: شیمرید گفت: به سخن پدرم گوش دادم، با اندوه برخاستم، و از دوست نامید گشتم، و با
حاجیان/سی که عازم خانه خدا بودند/ همراه شدم [و به مکه رفتم]/ هر بار که به یاد [هانی] می‌افزادم/ بندها و

مفصل‌هایم را داغ می‌کردم. / هنگامی که یاد جانکاه او بی‌آرامم می‌کرد؛ / شعرهایی می‌سرودم و / به شهر «داذر» / محل سکونت هانی / می‌فرستادم.

۲-۶-۱۳. رفتارهای جنون‌آمیز

مردم به قیس به دلیل رفتارهای جنون‌آمیزش لقب مجنون می‌دهند. هنگامی که فرستادگان مجنون به خانه پدر لیلی رفتند تا از او خواستگاری کنند، پدر لیلی بهانه آورد:

فرزند تو گرچه هست پدرام   فرخ نبود چو هست خود کام
دیوانگی‌ای همی نماید   دیوانه حریف ما نشاید
بگریست بر آن چمن به زاری   چون دیده‌ابر نوبهاری

(نظامی، ۱۳۸۹: ۹۰)

مردم به شیمیرید نیز به دلیل رفتار جنون‌آمیزش لقب «دیوانگ» می‌دهند و این لقب بارها در منظومه‌های باقی‌مانده تکرار می‌شود:

بیا اُمیرید دیوانگین // دَور په دوباره اَتگگ اَنت

ترجمه: ای مُرید دیوانه، بیا که روزگار ما دوباره برگشت.

وَه شیمرود دیوانگین   وَه شیمرود مولانگین

هانی سلام گُرتَه ترا   گند شَه خدا برگرد بیا^۴

ترجمه: ای شیمیرید دیوانه، هانی به تو سلام رسانده است، تو را به خدا برگرد و بیا.

هانی نشانی رفتارهایش را به چوپان پدرش این گونه می‌دهد تا او را بیابد و به خانه آورد: درویشان شوریده‌حال می‌آیند. / از راه کابل می‌گذرند. / به آن پیرامون نظر بینداز! / مردی از همان راه می‌گذرد؛ / موهای بلندش، آشفته و به هم ریخته‌اند؛ / بر روی شانه‌هایش افتاده‌اند؛ / شل‌وارش پاره ندارد؛ / و جامه‌اش بدون آستین است؛ / مانند دیوانگان کف بر دهان دارد؛ / همواره نام «هانی» را بر زبان دارد. (جهان‌دیده، ۱۳۹۰: ۱۴۵)

۲-۶-۱۴. شاعر بودن عشاق

برخی از نقادان و روایت‌کنندگان داستان لیلی و مجنون، مجنون را شاعر می‌دانند و اشعاری را به وی نسبت می‌دهند. برخی دیگر از نسبت دادن این اشعار به مجنون شک دارند «مقصود از همه آن نسبت‌هایی که به مجنون داده‌اند آشکار است، و آن این است که در مجنون همه صفاتی را که برای سرشناس شدن و قهرمان شدن در عشق لازم است، گرد آورند تا کسی یارای رقابت با او را نداشته باشد. (کراچکوفسکی، ۱۳۷۸: ۱۰۸) «کاملاً واضح است که وقتی ما در میان اشعار منسوب به مجنون قصیده‌هایی در بحر متقارب یا رمل می‌بینیم، این اجازه را داریم که در همان نگاه نخست و بی‌آنکه به ارزیابی مضمونشان بپردازیم آن‌ها را کنار بگذاریم.» (همان: ۱۱۱)

برخی از راویان و نقلان و قصه‌گویان اشعاری را به شیمیرید نسبت می‌دهند و او را شاعر می‌دانند و نیز در متن برخی از منظومه‌های این داستان، نام شیمیرید به عنوان سراینده اشعار هم آمده است. البته نسبت دادن این اشعار به او، جای تردید دارد.

هوش از سر شیمیرید پرید. / هفتاد و هفت داغ گذاشت؛ / بر مفصل‌ها و بندهای تنش. / هفتاد و هفت شعر [در فراق دلبر] سرود / و مانند دیوانه‌ها [از آن شهر] بیرون آمد / و همراه با صوفیان دیوانه‌وار کابلی / و مستانه‌ها و ناهشیاران کف به دهان [آواره شد] (جهان‌دیده، ۱۳۹۰: ۱۰۷)

۲-۶-۱۴. خطاب اشعار به جانوران

مجنون نیز مانند شیمیرید، بسیاری از اشعار خود را «مطابق سنت دیرین عرب از اشعاری که در زمان‌های مختلف سروده است در خطاب به کبوتران است... و در شعر خود از آهوان و کبوتران بسیار یاد می‌کرده [است]» (همان: ۷۵ و ۸۲)

برخی از اشعار و منظومه‌های هانی و شیمیرید، خطاب به کبوتر یا بلبل است که پیغام او را به همدیگر برسانند.

مطلع برخی از این منظومه‌ها عبارت است از:

مکه‌ء دربندء کپوت پریاتان مکن

ترجمه: ای کبوتر شهر و دیار مکه فریاد و ناله سر نده!

دوشی کپوتء کو کوءء و ابء منء آگه کنگ

ترجمه: دیشب ناله‌های کبوتر مرا از خواب بیدار کرد.

ییا که ییاهاتی دادرء وش گوانکین گلی

ترجمه: بیا ای گلی (بلبل) خوش آواز شهر دادرا! الهی بیایی!

۲-۶-۱۵. فرجام عاشقان

لیلی پس از مرگ ابن سلام حالش بد می‌شود و سرانجام می‌میرد، مجنون نیز با شنیدن خبر مرگ لیلی خود را بر تربت او می‌غلطاند و پس از گریستن بسیار ای دوست می‌گوید و جان می‌دهد، پس از آن او را در کنار تربت لیلی دفن می‌کنند.

شیمیرید پس از سال‌ها آوارگی و تحمل رنج هجران، به شهرش برمی‌گردد و هانی که همچنان به او وفادار مانده بود، از آمدنش خبردار می‌شود و فرستادگانی را نزد میرچاگر می‌فرستد تا از او خواهش کنند که هانی را طلاق دهد، میرچاگر می‌پذیرد و هانی از بند او آزاد می‌گردد. شیمیرید را نزد هانی می‌آورند و هانی شادمان از این که به وصال محبوبش رسیده است اما شیمیرید می‌گوید که نیروی مردانگی ندارد و اعضای بدنش را داغ کرده است، ولی هانی می‌گوید هدفش رسیدن به اوست. پس از این هر دو دست در دست هم می‌گذارند و سوار بر شتری سبزرنگ می‌شوند و به جایی نامعلوم می‌روند.

وصال هانی و شیمیرید جسمانی نبود، غیب شدن آن‌ها از چشم مردم، سبب شد به آن‌ها لقب زنده مقدس بدهند و به باور مردم همانند خضر زنده هستند.

سبزین جری جوکان جتگک   شیجان په دیمی نشتگی

هانی په پشتی سوار بی   جالا چمی گواتء شتنت

بالا چمی بادی روء   هر دو زنده پیر آنت آ

زندگ ته روچء محشرء

(رخشانی، ۲۰۱۵: ۹۱)

توجه: شتر جوان سبزرنگی زانو بر زمین زد،/ شیمیرید [سوار شد و] جلو رخت شتر نشست/ هانی در پشت او جا گرفت/ به پایین دست مانند باد رفتند/ و به بالادست با باد حرکت کردند/ هر دو زنده جاوید هستند،/ و تا روز محشر در حیاتند.

۲-۱۶. عشق عذری

مجنون سرشار از «عشق افلاطونی یا به تعبیر عرب، حُب العذری بود. این عشق، میان قبایل ساکن در میانه‌های شبه جزیره عربستان پرورش یافت. گروهی از شاعران ایده آلیست را در مکتب خود پروراند که نام‌آوران دنیای احساس بودند و به معشوقی یگانه عشق - می‌ورزیدند. [این گونه عشق] در وجود عاشق و معشوق تجسم می‌یابد که عشقشان دوطرفه است، اما همواره به ناکامی می‌انجامد؛ با این خصوصیت فراگیر که اگر دیداری هم دست دهد، عاشق مرگ را برتر از لمس محبوب خود، می‌داند. چنان‌که عادتاً هر دو بر سر عشق ممنوع جان می‌بازند یا بعضاً از اندوه عشق جان می‌بازند.» (کراچکوفسکی، ۱۳۷۸: ۶۴) عاشق در این نوع «عشق وصل نخواهد و عفت پیشه کند که کام عاشق عذری در طریق ناکامی است و از آغاز خواستار فراق و حرمان نیست، حتی اگر چون مجنون سودایی و زنجیری کوی عشق باشد.» (ستاری، ۱۳۸۵: ۴۳۳)

عشق هانی و شیمیرید از گونه عشق افلاطونی است. یعنی «عشقی دور از گرایش‌های جنسی.» در سرتاسر داستان هانی و شیمیرید، نشانه‌ای از تمایلات جنسی نمی‌بینیم. حتی هنگام وصال آن‌ها نیز سخنی در این مورد وجود ندارد و شیمیرید هانی را از نشستن در کنار خود منع می‌کند و می‌گوید:

مردی ء مردکاری نیان   بر دوروان سوار نیان

اشکء تئگء سٚتکگان   جانء سلء پیلوشتگان

بندبند وتی داگ داتگان

ترجمه: به خاطر تو و آوارگی [آن نیرو را] از دست دادم. / دیگر آن نیرو و جوانی را ندارم، / و توانایی
تاخت و تاز بر اسب را ندارم / بر اثر عشق تو سوخته‌ام / پوست بدنم سوخته و کباب شده است، / مفاصل
اعضایم را داغ کرده‌ام.

۳. نتیجه‌گیری

ادبیات داستانی در ایران، محدود به زبان و ادبیات فارسی نیست، بلکه در اقوام و گویش‌های متعدد ایرانی، داستان‌های منظومی وجود دارد که از نظر ادبی و مردم‌شناسی و جامعه‌شناختی ایرانی بسیار مهم هستند. مقایسه این داستان‌ها - که اغلب گمنام هستند - با منظومه‌های روایی ادبیات فارسی، فصلی جدید را در شناخت ادبیات اقوام و ادبیات ملی باز خواهد کرد. داستان هانی و شیمیرید مهم‌ترین داستان عاشقانه بلوچی و روایت‌ها و منظومه‌های آن، صدها سال است که در میان مردم بلوچ رایج است. از تطبیق دو داستان لیلی و مجنون و هانی و شیمیرید به نتایج مهمی می‌توان دست یافت؛ شخصیت‌های هر دو داستان دارای ویژگی‌های مشترک زیادی هستند، در حوادث و کنش‌های هر دو داستان نیز شباهت‌های گوناگونی وجود دارد. برخی از این ویژگی‌ها و اشتراکات عبارتند از: عفت و پاکی در عشق، برخوردار بودن از عشق عذری، وفاداری و دل‌نهادن عشاق به معشوق غیر، شهرت عشاق با نام مستعار، رفتن عشاق به زیارت خانه خدا، جنگیدن عشاق برای رسیدن به معشوق، رفتارهای جنون‌آمیز عشاق، تهدید عاشقان به ریختن خون آن‌ها، نسبت دادن فن شاعری به عشاق هر دو داستان، ازدواج اجباری دو قهرمان زن و بی‌علاقگی و نفرت آن‌ها از شوهران ناخواسته، دیدارهای پنهانی عاشق و معشوق. داستان لیلی و مجنون در ادبیات فارسی و داستان هانی و شیمیرید در ادبیات بلوچی هر دو دارای جایگاه والایی و قهرمانان آن‌ها نماد مهرورزی و عشق راستین هستند. در هر دو داستان مانعی برای وصال عاشق به معشوق وجود دارد و سی سال طول می‌کشد تا برطرف گردد. فرجام دو داستان به گونه‌ای است که لیلی و مجنون در عشق و اندوه جدایی می‌میرند و هانی و شیمیرید هم اگرچه سرانجام به وصال مقدس و دور از هوس‌های جسمانی می‌رسند، اما از دیده‌ها پنهان می‌گردند و به زندگی جاوید دست می‌یابند.

یادداشت‌ها

۱. آواز کمالان هوت

۲. آواز ظاهر بلوچ

۳. آواز ظاهر بلوچ

کتابنامه

- انوشیروانی، علی‌رضا. (۱۳۸۹). «ضرورت ادبیات تطبیقی در ایران». *مجله ادبیات تطبیقی فرهنگستان ادب فارسی*. دوره اول، شماره ۱، صص ۷-۳۸.
- ثروتیان، بهروز ۱۳۹۵، تجلی عشق در مثنوی عارفانه لیلی و مجنون نظامی گنجه‌ای، تهران: نشر تمثال.
- جهان‌دیده، عبدالغفور. (۱۳۹۰). *منظومه‌های عاشقانه بلوچی*. تهران: معین.
- حاکمی، اسماعیل. (۱۳۵۷). «شیوه داستان‌سرایی در ویس و رامین». *مجله دانشکده*، سال سوم، شماره ۱۰، صص ۴۲-۵۷.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۸۴). «ساختار داستانی منظومه‌های عاشقانه فارسی»، *مجله علمی-تخصصی دُر درِی* (ادبیات غنایی-عرفانی)، سال پنجم، شماره ۱۷، صص ۷۳-۹۰.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۲). *یکصد منظومه عاشقانه فارسی*. تهران: نشر چشمه.
- رخشانی، ولی محمد. (۲۰۱۵). *بلوچی دودغ ریبدگ و پهلوانی ادب*. کراچی: انتشارات چمگ.
- رضایی اردانی، فضل‌الله. (۱۳۹۱). «بررسی و مقایسه تحلیلی لیلی و مجنون نظامی و روایت‌های عربی این داستان». *فصلنامه مطالعات داستانی*. سال اول، شماره اول.
- سپاهی، محمد اکبر. (۱۳۹۸). «بررسی تأثیرپذیری منظومه بلوچی «محمد حنیقه» از داستان رستم و سهراب شاهنامه». *نشریه ادبیات تطبیقی دانشگاه باهنر کرمان*، دوره ۱۱، شماره ۲۰، صص ۷۷-۹۶.
- ستاری، جلال. (۱۳۷۵). *حالات عشق مجنون*. چاپ دوم. تهران: انتشارات توس.
- سعیدی سیرجانی، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *سیمای دوزن*. چاپ پنجم. تهران: نشر پیکان.
- شاهین قیصرانی، محمد اشرف. (۱۹۹۴). *بلوچستان تاریخ اور مذهب*. کویت: انتشارات اداره تدریس.
- شریفی، محمد. (۱۳۸۸). *فرهنگ ادبیات فارسی*. چاپ سوم، تهران: انتشارات معین و فرهنگ نشر نو.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۸). *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد ۲، چاپ نهم. تهران: انتشارات فردوس.
- کراچکوفسکی، ا.ا. (۱۳۷۸). *لیلی و مجنون*. ترجمه کامل احمدنژاد چاپ سوم، تهران: انتشارات زوار.
- نظامی گنجه‌ای. (۱۳۸۹). *لیلی و مجنون*. به تصحیح و شرح بهروز ثروتیان. چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی